

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ӘДЕБИЕТТЕГІ «ЕСТЕ САҚТАУ ҚАБІЛЕТІ» ТҮСІНІГІ

Булегенова У.Ш.

магистр, оқытушы

Аймақтық инновациялық университеті,

Шымкент қаласы, Қазақстан

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14747479>

Андатпа: Мақала тақырыбының актуалдылығы дәлелденіп, «Бастауыш сынып оқушыларының есте сақтау қабілетін дамытудың тәсілдері мен зерттеу әдістері» тақырыбы қаралады. Есте сақтау қабілеті – бір-бірімен байланысты бірнеше жеке үрдістен тұратын күрделі психологиялық үрдіс. Есте сақтау қабілеті адамға қажет. Ол оған өмірлік тәжірибені жинақтауға, сақтауға және кейін де пайдалану мүмкіндігін береді. Білім мен дағдыларды бекітудің бәрі есте сақтау қабілетінің жұмысына жатады. Осыған сәйкес психологиялық ғылым алдында есте сақтау қабілеті үрдісін зерттеу бөліміне енетін бірқатар күрделі мәселелер тұр.

Түйін сөз: Есте сақтау қабілеті бұл – ақпаратты жазу, сақтау және ойлау үрдісі. Есте сақтау қабілетінің қандай да болсын көрінісі ең алдыменен есте сақтауды, яғни қабылданған ақпаратты белгілі бір уақыт кезеңінде сақтауды талап етеді, бұл адамға ықпалды қайталауда туындайтын оны тану амалдарында анықтауға болады. Ал жаңғырту – бұл кері ықпал көмегісіз емес, есте сақтау қабілеті қоймаларынан тыс шығару. Бастауыш сынып оқушыларың – есте сақтау қабілеттерін барлық жағдайда дамыту қолайлы кезең болып табылады.

Есте сақтау қабілеті – психикалық өмірдің маңызды сипаттамасы. Сондықтан есте сақтау қабілеті мәселесі – психологияның назар көп бөлінген және көп зерттелген мәселелерінің бірі. Бүгінге дейін өзінің ғылыми мәнін жоғалтпаған, есте сақтау қабілеті эксперимент арқылы зерттеудің алғашқы амалдарын жасаған, есте сақтау қабілетінің ең бірінші психологиялық теорияларының бірі – ассоциативті теория болды. Ол XVII ғасырда туды, Англия мен Германияда тарау алып, танылды. Аталмыш теория негізінде ассоциация түсінігі – Г. Эббингауз, Г. Мюллер, Ф. Шульман және А. Пильцепермен бірлесіп зерттеген – белгілі бір психикалық феномендер арасындағы байланысы жатыр. Басты міндет ассоцианистердің барлық жұмыстары үшін жалпы болды: ол барлығына мәлім ассоциацияның пайда болуы, әлсіздеуі, өзара әрекеттесу жағдайларын зерттеу. Есте сақтау қабілеті қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді, қатарлас, ұқсас, карама-қарсылық, уақытша және кеңістік жақындығы бойыша көп не аз тұрақты ассоциациялардың күрделі жүйесі болып түсініледі. Осы теория негізінде есте сақтау қабілеті механизмдері мен заңдары ашылды және түсіндірілді, мысалы, Г. Эббингауздың ұмыту заңы. Осы заңға сәйкес ұмыту бірінші қатесіз қайталаудан соң тез жүреді. Ассоциативтік теорияға сәйкес басқалармен белгілі бір қисынды, құрылымдық-функционалдық және мағыналық ассоциацияда сақталатын және оқшау емес жаңғыртылатын ақпараттың кейбір элементтері сақталады. Ассоцианистер жұмыстарында бар есте сақтау қабілеті үрдісінің сипаттамасы қандай да бір шектелген құндылығы болса да, адамның мнемикалық қызметінің байлығын толық аша алмайды. Әсіресе онда есте сақтау және жаңғырту қатысатын ойлау үрдістерін талдау артта қалып келеді.

Қызметтің ерекше түрі ретінде есте сақтау қабілеті үрдістерін сапалы талдау орнына көптеген жағдайларда еске түсірудің, яғни біздің амал-тәсілдермен сақтау мен жаңғырту өтуі емес, еске түсірілгеннің заттық мазмұны талданады.

Уақыт өте келе ассоциативтік теорияда бірқатар мәселелер туындады, олардың негізгісі – балалар есте сақтау қабілетінің таңдаулы болуын түсіндіру. Ассоциациялар кездейсоқ туындайды, ал есте сақтау қабілеті әрқашан белгілі бір ақпаратты таңдайды. Сонымен қатар, есте сақтау қабілетінің ассоциациялық теориясы оның заңдарын танып білу үшін көп пайда береді. Қайталау саны әртүрлі болуында және элементтерді уақыт бойынша бөлуге байланысты ұғылатын элементтен саны қалай өзгертетіні, жаттау мен есте сақтау арасында өткен уақытқа байланысты есте сақтау мен қатар элементтерінің есте қалай сақталатыны анықталды. Ассоциативтік теорияның орнына XIX

ғасырдың соңында гишталттеория келді. Гишталт (құрылым) – алғашқы элементтердің бастапқы, тұтас ұйымдастырылу негізгі түсінігі және принципі болды. Гишталттың қалыптасу заңдары есте сақтау қабілетіне анықтама береді. Осы теорияда құрылымдық материалдың мәні, оның тұтастыққа жеткізілуі ерекше аталды. Субъектіден тәуелсіз қауіпсіздік, ұқсастық принциптеріне сәйкес әрекет ететін құрылымның туындау материалының ұйымдастырылуы немесе өздігінен ұйымдастырылуы. Осы себептер бұдан кейінгі негіздеу мен түсіндіруді талап етпейтін құрылым туындаудың ақырғы негізгі болады. Гишталт заңдары субъекті белсенділігінен тыс әрекет етеді. Есте сақтау және жаңғырту диалектикасының әрекет етеуі мынадай. Қандайда бір қажеттілік жағдайы балада есте сақтау немесе жаңғырту ұстанымын тудырады. Тиісті ұстаным бала санасында тұтас құрылымдарды жандандырады, олар негізінде материал есте сақталады немесе жаңғыртылады. Гешталт психологияда К. Левиннің концепциясы ерекше орын алады. Ол негіз қалаушы ретінде мақсатқа лайықтық, құрылымдық принципін ұсынды. Левин өзінің әрекет теориясын әзірлеп, ең алдыменен ерік талап ететін әрекеттерді, олар құрылымына әрекет жасайтын субъектіні, дәлірек болса оның қажеттіліктері мен ниетін қосады. Есте сақтау қабілеті саласында ол бағыттылық немесе күш өрісіндегі бәсеңдеудің күштік арақатынасы есте сақтау өнімділігіне тигізетін ықпалда көрінісін табады. Осыған тән көрініс – аяқталмаған әрекеттерді аяқталғандардан гөрі жақсы еске түсіру. Сонымен қатар, есте сақтау қабілетінің таңдаулы болу фактілерінің кейбіруіне психологиялық түсіндіру тауып, гешталт теория есте сақтаушының қызметіне, сондай-ақ ерекше мнемикалық қызметіне байланысты есте сақтау қабілеті үрдістерін зерттеген жоқ. Адамның практикалық қызметіне байланысты есте сақтау қабілетінің дамуы аталған теорияда қойылмаған және шешілген емес.

Есте сақтау қабілетінің қызметі ретінде зерттеу француз ғалымы П. Жане жұмысымен басталды. Ол есте сақтау қабілетінің ең бастысы материалды есте сақтауға, өңдеуге және ұғындыруға бағытталған әрекет ретінде қарастырды. Есте сақтау қабілеті дамуының түрлі деңгейінде осы қызметтің сипаты әртүрлі, бірақ барлық кезең үшін ортақ болатыны – өткенде болғанмен, бірақ Ж. Пиаже есте сақтау қабілетінің мақсаты өшкен өткенді жеңу деп таныған. Ең алдыменен ол болғанның қайта жаңыруын күтуде көрінісін табады; одан әрі – оны іздеу; кейін - шегіндірілген қызмет болып табылған.. Келесі сатылары тапсырма және сөздік тапсырма беру, соңында, балаға тән есте сақтау қабілетінің байқалуы: көргенін айту үшін заттарды сипаттау және суреттерде көрген бейнелерді белгілеу. Есте сақтау қабілетінің даму кезеңдері реттілігінің құрылысы Жаненің берік фактілер негізімен дәлелденбейді.

Біздің елде бұл теория жоғарғы психикалық функциялардың шығу тегі теориясында жалғасын тапты. Осы теорияға сәйкес материалды түрлі елестету, есте сақтау және жаңғырту арасындағы байланыс-ассоциациялардың пайда болуы, оның мнемикалық өңдеу барысында баланың осы материалмен не істейтінін түсіндіреді. А.А. Смирнов ойдан гөрі әрекеттің тез ұғылатынын анықтаған, ал әрекет арасында кедергімен байланысты, сондай-ақ сол кедергілер жақсы ұғылады деп айтқан болатын.. А.А. Смирнов пен П.И. Зинченко баланың саналы қызметі ретінде есте сақтау қабілетінің жаңа және маңызды заңдарын ашқан.. Есте сақтау қабілеті қандай да бір дербес функция емес, ол тұлғамен, оның ішкі дүниесі, қызығушылығымен, ынтасымен тығыз байланысты. Әр баланың есте сақтау қабілеті дамудың жалпы заңдылықтарымен сипатталса да, сонымен бірге олардың өз ерекшеліктері болады. Кейбір балалар есте сақтау қабілетінің көрнекі-бейнелік түрімен ерекшеленеді. Осындай есте сақтау қабілеті түрлеріне ие болатын бала бейнелерді, олардың түрлерін, түстерін және де тағы басқаларын. жақсы ұғып меңгереді. Сөздік-ауытқулары бар есте сақтау қабілеті түріне тән балаларда, екінші белгі жүйесі басым болады. Көптеген балалар көрнекі-бейнелік және сөз-қисынды материалдарды да жақсы аңғарады, сонымен қатар, сезімдерді жақсы балалар есте сақтауымен ерекшеленеді.

А.А. Смирнов жаттығуларды түсінуге және мағыналы есте сақтауға ат салысатын негізгі амалдарды бөліп көрсеткен: мағынасы бар байланыстарды пайдалану, оларды салыстыру, жіктеу, жүйелеу, өзін-өзі бақылау операциялары. Материалды түсінуге көмектесетін әдістемелік тәсілдердің

арасындағылардың негізгісіне, суретте және т.б. бейнеленген әдістемелік тапсырмалар балалар зейінін аударатын мәселелерде үлкен орын алады.

Л.С. Выготский, П.П. Блонскийлер бір-біріне сәйкес емес екі түрлі, яғни екі есте сақтау қабілеті бар деген тұжырым жасады.

Бір есте сақтау қабілеті денеде болып жатқан басқа үрдістерге ұқсас және ми функциясы ретінде қаралады. Балада рухани қызметті танытатын есте сақтау қабілетінің басқа да түрілері қатар дамиды. Басқа психологтар есте сақтау қабілеті дамымайды, олар балалық шақ дамуында ең максималды болады деген тұжырым жасайды. Үшіншілері есте сақтау қабілетінің дамуы 10 жас шамасында шегіне жетеді, содан соң төмендейтінін анықтаған.. Осы үш көзқарастың бәрі де аталған мектептерде мәселе бойынша қарапайым қойылатындығын аңғартады. Осы зерттеулер есте сақтау қабілетінің даму мәселелерін шешкен емес.

Есте сақтау қабілеттеріне өмірлік тәжірибе алу, сақтау және **жаңғырту** қабілеті деген анықтама беруге болады. Мінез-құлықтың түрлі түйсіктері, тума және жинақтаған механизмдері есте сақтау қабілетінде сақтап қалған, мұра бойынша берілген немесе жеке өмір тәжірибесі барысында жинақталған тәжірибе. Адам өзінің есте сақтау қабілеті, оны жетілдіру арқасында жануарлар патшалығынан бөлініп шықты, бүгіндегі шыңға жетті. Осы функцияның үнемі жақсаруысыз адамзаттың прогресі болуы мүмкін емес.

Есте сақтау қабілетінің дамуы негізінен адамға, оның қызмет ету саласына және басқа да «танымдық» үрдістерінің дұрыс қызмет етуі мен дамуына тікелей байланысты. Қандай да бір үрдіс бойынша жұмыс істей отыра, адам есте сақтау қабілетін дамытып, жаттықтырады.

Адам есте сақтау қабілеттері сандық және сапалық деп бөлінеді.

Сапалық сипаттамаға есте сақтау жылдамдығы, беріктігі, ұзақтығы, дәлдігі мен көлемі жатады.

Сапалық ерекшеліктеріне көру, есту, эмоционалдық, қимыл және басқа да есте сақтау қабілеті түрлерінің басым болуына және қызмет етуіне қатысты болады. Аталғандар бірінің шүбәсіз басым болу мағынасында есте сақтау қабілетінің «таза» түрі сирек болады. Көбінесе іс жүзінде біз көру, есту, қимыл және есте сақтау қабілетінің түрліше қабысуымен кездесеміз. Олардың қабысуы үшін көру-қимыл, есту-көру және есте сақтау қабілетінің қабысуы тән болады. Бірақ көптеген адамда көру, есте сақтау қабілеті басым болады.

Адамда жиі қолданлатын есте сақтау қабілеті түрлері жақсы дамыған болады. Бұл үрдіске өз септігін кәсіби қызмет тигізеді. Мысалы, ғалымдарда мағыналық және қисынды есте сақтау қабілеті жақсы дамыған, бірақ механикалық есте сақтау қабілеті нашарлау. Актерлер мен дәрігерлерде адам жүзін есте сақтау қабілеті жоғары.

Есте сақтау қабілеті үрдістері тұлға ерекшеліктерімен, оның эмоционалдық күйі, қызығушылығы мен қажеттіліктерімен тығыз байланысты. Олар адамның қалай ұғатыны, сақтайтыны және еске түсіруін белгілейді. Қызықтының бәрі, эмоционалдық мәні бары жақсы ұғылады.

Сонымен қатар, адамның есте сақтау қабілеті әдетте физикалық жағдайы және тұлғаның сезімдерімен тығыз байланысты болады. Бұл есте сақтау қабілетінің аурумен бұзылуын дәлелдейді. Осындай барлық жағдайларда (олар амнезия деп аталады, есте сақтау қабілетінің қысқа мерзімді немесе ұзақ мерзімді бұзылуы болады) есте сақтау қабілетінің өзіне тән бұзылулары болады, олар өз ерекшеліктерінде ауырған тұлға жабырқауын танытады. Адамның есте сақтау қабілеті тұрақты емес, ол өмір бойы өзгереді. Ерте жасынан баланың есте сақтау қабілетінің дамуы бірнеше бағыт бойынша жүреді. Біріншіден, аффективті (эмоциялық) және механикалық (моторлық, қимыл) есте сақтау қабілеті әрекет етеді, ол біртіндеп қисынды және бейнелікпен толығыады және ауыстырылады. Екіншіден, тура есте сақтау - уақыт өте келе түрлі мнемотехникалық амалдар мен құралдарды есте сақтау және еске түсіру үшін белсенді және саналы пайдаланумен байланысты жанамаға айналады. Үшіншіден, балалық шақта басым болған еріксіз ұғу ересек адамдарда еріктіге айналады.

Есте сақтау үшін ынта құралдары бір заңдылыққа бағынады: ең алдыменен

олар сыртқы (мысалы, еске алу үшін жіп түю) болады, соңынан ішкіге (сөйлеу, сезім, ассоциация, елестету, бейне, ой) айналады. Есте сақтаудың ішкі құралдарын қалыптастыруға тән болатыны ол - негізгі роль қарым-қатынас жасаудың сыртқы функциясынан ішкіге сөйлеу тілде айналатынында.

Материалды сақтау тәсіліне қарай жылдам, қысқа мерзімді, жедел, ұзақ мерзімді және де генетикалық есте сақтау қабілетіні бөледі.

Жылдам (иконикалық) есте сақтау қабілеті сезіну органдарымен қабылданатын ақпарат бейнесінің тікелей көрінісі болып табылады. Оның ұзақтығы 0,1-ден 0,5 с. дейін.

Ұзақ мерзімді есте сақтау қабілеті қысқа уақыт аралығында (шамамен 20 с. дейін) қабылданған ақпараттың жалпыланған бейнесін, оның мәні бар элементтерін сақтайды. Ұзақ мерзімді есте сақтау қабілеті көлемі ақпараттың 5-9 бірлігін құрайды және бір рет ұсынылғаннан соң адам дәл айтып бере алатын ақпарат санымен анықталады. Қысқа мерзімді есте сақтау қабілетінің маңызды сипаттамасы – ол оның таңдаулы болуында. Жылдам есте сақтау қабілетінен оған актуалды қажеттіліктерге және адам қызығушылығына сай келетін, оның артқан ықыласын аударатын ақпарат қана түседі. «Әдеттегі адамның миы, көзі көрген мыңдағанның бір бөлшегін де қабылдамайды» деген екен Эдисон.

Жедел есте сақтау қабілеті қандай да болсын әрекет немесе операция жасау үшін алдын ала белгілеген мерзімде ақпаратты сақтауға есептелген. Жедел есте сақтау қабілетінің ұзақтығы бірнеше секундтан бірнеше күнге дейін болуы мүмкін.

Ұзақ мерзімді есте сақтау қабілеті ақпаратты шектелмеген мерзімде сақтай алады, сонымен қатар (бірақ әрқашан емес) оны көп рет қайта еске түсіру мүмкіндігі бар.

Іс жүзінде ұзақ мерзімді есте сақтау қабілетінің қызмет етуі ойлаумен және ерік (воля) күшімен байланысты.

Генетикалық есте сақтау қабілеті генотиппен негізделген және ұрпақтан ұрпаққа беріледі. Ондағы, адамның есте сақтау қабілетінің осы түріне ықпалы тым шектелген (егер ол тіпті мүмкін болса).

Есте сақтау қабілетінің қызмет ету үрдісінде басым болған анализатордан есте сақтау қабілетінің қимыл, көру, есту, сезіну, иіс, дәм, эмоциялы және басқа түрлері бөліп көрсетіледі.

Адамда көру қабылдау басым болады. Мысалы, біз көбіне адам түрін ұғамыз, ал есімін еске түсіре алмаймыз. Көрген бейнелерді сақтау және еске түсіру үшін көру, есте сақтау қабілеті жауап береді. Ол тікелей дамыған қиял елесіне байланысты: адам көру арқылы елестете алатынын әдетте, жеңіл ұғады және жаңғырта алады.

Есту есте сақтау қабілеті – түрлі дыбыстарды жақсы есте сақтау және дәл келтіруіне мысалы, музыкалық, сөйлеу дыбыстары жатады. Есту, есте сақтау қабілетінің ерекше түрін сөз, ой және қисынмен тығыз байланысты болатын сөйлеу-қисынының түрі құрайды.

Қимылдың есте сақтау қабілеті ол есте сақтау және жадында сақтау, қажеті болса әртүрлі күрделі қимылдарды дәл келтіру. Ол қимыл дағдысы мен іскерлігін қалыптастыруға қатысады. Баяғыдан үйренген белгілерді автоматты түрде жазуды көздейтін мәтінді қолмен жазу, қимылды есте сақтау қабілетінің айқын мысалы болып табылады.

Эмоционалды есте сақтау қабілеті – бұл күйзелу кезіндегі есте сақтау қабілеті. Ол есте сақтау қабілетінің барлық түріне тән, әсіресе адам қатынастарында көп көрінісін табады. Эмоционалды есте сақтау қабілетіне материалды берік есте сақтау негізделген: адамда сезім тудырғаны ешқандай кедергісіз және ұзақ мерзімге сақталады.

Есте сақтау қабілетінің сезу, иіс, дәм және басқа түрлері көру, есту, қимыл және эмоционалды есте сақтау қабілеті түрлерімен салыстырғанда шектелген болады; адам өмірінде айтарлықтай роль атқармайды.

Жоғарыда қаралған есте сақтау қабілетінің түрлері ақпараттың шыққан көзін сипаттайды және де есте сақтау қабілетін таза түрінде сақталмайды. Есте сақтау (жаңғырту) үрдісінде ақпарат түрлі:

сараптау, іріктеу, жалпылау, кодтау, синтездеу және ақпаратты өндеудің басқа түрлері де өзгеруге ұшырайды.

Материалды есте сақтау және жаңғырту үрдісінде еріктің қатысу сипатына қарай есте сақтау қабілеті **ерікті** және **еріксіз** деп бөлінеді.

Бірінші жағдайда адам ерік күшімен жасалатын арнайы мнемикалық міндет қояды (есте сақтау, тану, сақтау және еске түсіру). Еріксіз есте сақтау қабілеті автоматты түрде, адам тарапынан қандай да болсын күшсіз қызмет етеді. Еріксіз есте сақтау еріктімен салыстырғанда міндетті түрде әлсіз болмайды, көптеген өмір жағдайларында ол одан асады.

Сайып келе, есте сақтау қабілеті – өткен тәжірибеге жаңғырту амалы, ақпаратты ұзақ сақтау қабілетін және саны мен мінез саласына оны бірнеше рет енгізу қабілетінде көрінісін табатын жүйке жүйесінің негізгі қасиеттерінің бірі. Есте сақтау және тану, жаңғырту, еске түсіруге кіретін еске түсіру үрдістерін бөліп көрсетеді. Ерікті және еріксіз, **жанама** және **тура**, қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді есте сақтау қабілеті деп түрленеді. Есте сақтау қабілетінің ерекше түрлері: моторлық (есте сақтау қабілеті-әдет), эмоционалды немесе аффекті («түйсіктер» есте сақтау қабілеті), бейнелік және сөз-қисынды түрлері.

Пайдаланған әдебиет көздерінің тізімі

1. Айсмондас, Б.Б. Общая психология: Схемы [Текст]/Б.Б.Айсмондас. - М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. - 288 с.
2. Аткинсон, Р. Человеческая память и процесс обучения [Текст]/Р.Аткинсон. - М.: Наука, 1980.- 321 с.
3. Битянова, М.Р. Работа психолога в начальной школе [Текст]/М.Р.Битянова, Т.В.Азарова, Е.И.Афанасьева, Н.Л.Васильева. - М.: Совершенство, 1998. - 467 с.
4. Возрастная и педагогическая психология/Под ред. М.В. Гамезо, М.В. Матюхиной, Т.С. Михальчик. - М.: Просвещение, 1984. - 547 с.
5. Выготский, Л.С. Психология [Текст]/ Л.С. Выготский. - М.: Эксмо-пресс, серия "Мир психологии", 2002. -108 с.